

SEYYİD NESİMÎ VE ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE “GEVHER/CEVHER” DÜŞÜNÇESİ

Funda TOPRAK *

Özet: Farsça'dan alıntı mu'arreb bir sözcük olarak Arapça'da bulunan “gevher/cevher” sözcüğünün anlamı “bir şeyin özü”dür. Klasik şiirimizde “değerli taş” anlamıyla akik, la'l, yakut, inci, zümrüt vb. taşlar için kullanılan bu sözcük, sevgilinin vuslatı ve aşğın gönlünü de ifade eder. Tasavvuf düşüncesinde ise Allah'ın ilk vücut verdiği ve herşeyin ondan çıktığı ana kaynaktır. Bu düşünceyi İbn Arabî'de de bulmak mümkündür. Türk şiirinin iki büyük ustası 14. yüzyılın Azerbaycan sahası temsilcisi Seyyid Nesîmî ve Çağatay şiirinin 15. asırdaki zirve ismi Ali Şir Nevâyî, bu mazmunu şiirlerinde değişik biçimlerde ve kendine özgü üsluplarla kullanmışlardır. Edebiyatımızda hurufiliğin sembol isimlerinden ve bu yolda öldürülen Nesîmî şiirlerinde “gevher/cevher” kavramlarını yaradanın insanda tecellisi, aşk denizi gibi tasavvuffî bir bağlamda kullanmayı tercih ederken, Ali Şir Nevâyî bu anlamlarının yanında göz yaşı, gök cisimleri, asıl amaç gibi çok farklı biçimlerde de bu sözcükleri sanatına taşımıştır. Bu çalışmada iki büyük ustanın klasik şiirin yaygın bir mazmununu cevher/gevher sözcüklerini şiirlerinde kullandığı biçimler örneklendirilmeye çalışılacaktır. Bu mazmunun iki şairde çıktığı farklı yolculuklar gösterilerek bir sözcük etrafında şekillenen iki dünya ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Seyyid Nesîmî, Ali Şir Nevâyî, Gevher/Cevher Mazmunu*

He Idea of "Gevher/Jewel" in Seyyid Nesîmî and Ali Şir Nevâyî

Abstract: The word "gevher/jewel", which appears in Arabic as an Arabic word derived from Persian, means "the essence of something". In classical poetry, this word, which is used for stones such as agate, la'l, ruby, pearl, emerald, etc. in the sense of "precious stone", also refers to the lover's vuslat and the heart of the lover. In Sufi thought, on the other hand, it is the main source from which God first embodied and from which all things emanate. This idea can also be found in Ibn 'Arabî. Two great masters of Turkish poetry, Seyyid Nesîmî, the representative of the Azerbaijani field of the 14th century, and Ali Şir Nevâyî, the peak of Chagatai poetry in the 15th century, used this mazm in their poems in different forms and in their own unique styles. While Nesîmî, who was one of the symbols of Hurufism in our literature and was killed in this way, preferred to use the concepts of "gevher/jewel" in a mystical context such as the manifestation of the Creator in man and the sea of love, Ali Şir Nevâyî carried these words to his art in many different forms such as tears, celestial bodies, and the original purpose. In this study, we will try to exemplify the ways in which the two great masters use a common mazm of classical poetry in their poems. By showing the different journeys of this mazm in two poets, two worlds shaped around a word will be revealed.

Key Words: *Seyyid Nesîmî, Ali Şir Nevâyî, Gevher/Jewel Mazmun.*

Giriş

1369 Yılında Şirvan'da doğan, 1417 yılında Halep'te ölen ünlü şair Seyyid Nesîmî ve ondan sonra dünyaya gelmesine rağmen eserlerinde ondan bahseden Ali Şir Nevâyî, Türk şiirinin en önemli temsilcilerinden ikisidir. Seyyid Nesîmî tasavvufta Allah'ın insan vücudunda tecelli ettiğine inanılan Hurûfilik anlayışının kurucusu Fazlullah Esterabadî'nin talebesi ve damadı olmuş onun öldürülmesinin ardından bu akımın halifesi durumuna gelmiştir. 1417 yılında Halep'te İslama karşı düşünceleri olduğu gerekçesiyle Mısır Kölemen Sultanının emriyle öldürülmüştür. Onun Türkçe ve Farsça divanlarının yanı sıra Arapça da şiirler yazdığı bilinmektedir.

“Nesîmî ilâhî sıfatlara sahip olan insanın kutsallığının, saygınlığının ve özgürlüğünün korunması gerektiğini söylemiş, inandıklarını ve gerçekleştirmek istediklerini Hurûfilik'te bulmuştur. Ona göre insan varlık güzelliğinin aynasıdır. Onu korumak, ona saygı göstermek bu güzelliğin korunması demektir. Çünkü Tanrı insan yüzünde görülür. Nesîmî'ye göre insan ceset ve ruhtan ibaret olmasına rağmen aslında daha yüce bir varlıktır. Kalenderiler tarafından takdis edilen şairin bazı şiirleri bu zümrelerin âyinlerinde okunmuştur. Nesîmî'nin seyid olması ve Alevî-Bektaşîler'in yedi büyük şairinden biri kabul edilmesi kendisine çeşitli

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Ede. Böl., fundatoprak@aybu.edu.tr

yerlerde mezar izâfe edilmesine yol açmıştır. Ayrıca Nesîmî bu çevrelerde şehid ve mazlum bir velî olarak çok büyük kabul görmüş, hakkında çeşitli menkıbeler oluşmuştur” A. AZMÎ BİLGİN, "NESÎMÎ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi#1> (18.03.2024).

Hurûfliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır. İslâm dünyasında harflerin bazı gizli özelliklere sahip olduğu düşüncesi hayli eskidir. Meselâ II. (VIII.) yüzyılda aşırı Şiîler’den Mugîre b. Saîd el-İclî Allah’ı harflere benzetmişti. Daha sonra Hurûfî anlayış ve yorumlar, başta bazı mutasavvıflar olmak üzere çeşitli İslâmî gruplar arasında ilgi görmüş, özellikle İbnü’l-Arabî’nin katkılarıyla bu ilgi daha da artmış, İbn Haldûn ve Kâtib Çelebi gibi âlimler bile bu anlayışın etkisine kapılmışlardır. Fakat İslâm dünyasında bâtinî düşüncelerin ışığında Hurûfliği bir sistem şekline sokan ve bir fırka halinde yayan kişi Fazlullah-ı Hurûfî olmuştur. Hurûfliği kurarken Bâtînîler’in te’vil usullerini başarılı bir şekilde kullanan Fazlullah rüya yoluyla gerçeği bulduğunu, bazı sırların kendisine bu yolla bildirildiğini ileri sürerek Arapça’daki yirmi sekiz harf ve bunlara ilâveten Farsça’daki dört harf ile sayılar arasında çeşitli ilişkiler kurmak suretiyle Hurûflik sistemini yerleştirmiştir. "HÜSAMETTİN AKSU, "HURÛFİLİK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik> (18.03.2024).

Timurlular Türkçesinin önemli temsilcilerinden ve Türk şiir ve sanatının en güçlü kalemlerinden Ali Şir Nevayî ise 1441’de Herat’ta dünyaya gelmiş 1501 yılında ise aynı yerde vefat etmiştir. Nevâyî hem eserlerindeki Türkçeye olan sevgisi ve hakimiyeti hem de eser ve tür çeşitliliği ile Türk edebiyatının bayrağını taşıyan öncülerinin başında gelir.

Ali Şir Nevâyî’nin Nesayimü’l Muhabbe min Şemâyimü’l Fütüvve adlı tezkiresinde Seyyid Nesimî hakkında şu bilgilere yer verdiği görülmektedir: “İrak ve Anadolu tarafındaki ülkelerdendir. Anadolu ve Türkmen Türkçesiyle şiirler söylemiştir. Onun şiirinde maarif ve hakikatler oldukça fazla toplanmıştır. Adı zikredilen ülkelerde onun şiiri gibi şiir neredeyse yoktur. Onu taklid edenler onun mezhebinde eksiklikle suçladılar ve bu yüzden onu şehit ettiler. Şehit olurken bu şiiri söylemiştir:

*Kibledür yüzüñ nigārâ kaşlaruñ mihrâblar
Süretüñ Mushaf velî hâl u hattüñ i’râblar*

İşte bu şiirin mahlas beyti de onların bu iddialarının kanıtıdır.

Ay Nesîmî çün müyesser boldı ikbâl u visâl

Koy tiriñni soysa soysun bu pelîd kassâblar (Eraslan 1996:437)”

Türk şiirini bu iki önemli bayrağı mazmunları işleyişleri açısından benzerlik gösterirler, bu çalışmada onların “gevher” mazmununu işleyiş biçimleri incelenmeye çalışılacak bu ortak mazmun üzerinden şiirlerindeki benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilecektir. Arapça bir sözcük olan “cevher” Farsça “gevher” sözcüğünden muarrebdir. Oradan da bizim dilimize geçmiştir. Ancak Türkçede hem Arapça “cevher” hem de Farsça “gevher” birlikte kullanılmışlardır. Gevher ya da güher biçimi daha çok değerli taş anlamında benzetmelerde kullanılırken “cevher” sözcüğü tasavvufî bir anlamla “öz, asıl kaynak” şeklinde yerleşmiştir. Ahmet Talat Onay cevher sözcüğünün “1. Peygamber efendimizin ravzalarındaki tozlara, 2. Elmas, inci, zümrüt, yakut gibi kıymetli taşlara 3. kabiliyet ve istidad manalarına 4. Asıl, maye anlamına 5. Eski Horasan ve Şam mamülü kılıçlardaki siyah ve beyaz dalgalı benekler manasına 6. Noktalı harfler manasına” geldiğini söylemektedir. (Onay 2000:140)

Nesîmî gevherin değerli taş olarak düşünülmesini eleştirir, ona göre dünyadaki değerli taşlar, bulunduğu inandığı Allah'ın yani eşsiz incinin yanında değersizdir. Bu düşüncesini aşağıdaki mısralarında dile getirir.

Ey inciye medh eyleyen yâkûtunu cevher bilen

Ben bulduğum dür-dâneyi bin bahr ü kâna vermezem (SND:270/7)

“ey inciye övüp yakutu cevher bilen ben bulduğum eşsiz inciye binlerce deniz ve maden için vermem”

Gevher/cevher sözcüğü iki büyük şairin mısralarında aşağıdaki anlamlarıyla kullanılmıştır.

I. Yaradılışın kaynağı, özü, aslı olarak “Gevher”

“Aristo felsefesinde cevher terimi hem bir mantık kategorisidir hem de metafizik bir kavramdır. Onun tanımına göre hakiki, ilk ve en belirgin anlamıyla cevher “ne bir konunun yüklemi olan ne de bir konuda bulunan şey”dir. Meselâ bir insan veya at ferdî bir cevherdir. Cevherler bu şekilde müşahhas ve ferdî varlıklar için kullanıldığında “ilk cevherler” adını alır. Aristo felsefesinde cevher kelimesinin taşıdığı bu anlamlar İslâm düşüncesinde de çoğunlukla farklı ifade ve üslûplarla tekrar edilmiştir. Meselâ son dönemlere ait önemli bir terminolojik sözlüğün yazarı olan Tehânevî cevheri, “kadîm olsun hâdis olsun kendi başına (kâim binefsihî) bulunabilen varlık” şeklinde tanımlamaktadır. Seyyid Şerîf el-Cürçânî'ye göre cevher önce maddeden mücerret olan ve olmayan şeklinde iki ana gruba ayrılır. “Madde ve sûretin terkip edilmiş hali” demek olan cisim ile bu terkihi oluşturan madde ve sûret mücerret olmayan cevherler sınıfındandır. Maddeden mücerret olan cevherler ise akıl ve nefistir. Bir başka tasnife göre de basit ve mürekkep olarak ayrılan cevherlerden akıl ve nefisler “basît ruhanî”, unsurlar da “basît cismanî” grubunda zikredilir. Cinsler ve türler gibi hariçte varlığı olmayan küllîler, unsurlardan meydana gelmiş varlıklarla birlikte mürekkep cevherleri oluşturur. Gazzâlî tarafından cisim, madde, sûret, nefis ve akıl şeklinde beşe ayrılan cevher türleri İslâm felsefe geleneğindeki ortak şemayı oluşturmaktadır. Fârâbî'nin eserlerinde ise Tanrı'ya açıkça cevher denmektedir. Fârâbî'ye göre Allah cevheri ve zâtıyla ezeli olandır ve ezeli oluşunda başka bir varlığa muhtaç değildir. O'nun cevheri varlığının devamı ve bekası için yeterlidir. O'nun cevherinde bölünme yoktur. Kendine mahsus bir cevheri olması bakımından da tektir. Ayrıca Allah cevheri itibariyle bilfiil akıldır. O öyle bir cevherdir ki bütün varlık O'ndan taşar ve belli varlık mertebelerine göre bir nizam oluşturur. Bu nizam, âlemdeki birlik ve bütünlük fikrinin kaynağıdır. Allah'tan taşan semavî akıllar da gayri cismanî cevherler sınıfına girer Fârâbî, sudûr teorisinde yer alan bu aşkın cevher anlayışının yanı sıra Aristo'nun “ilk cevherler” ve “ikinci cevherler” (el-cevâhirü'l-ülâ, el-cevâhirü's-sevânî) tabirlerini de Aristo'daki anlamıyla kullanmaktadır. Fârâbî fertleri hakiki cevher olarak tanımlamasına karşılık, “gayri cismanî cevherler” olan semavî akılları, madde ve sûretten meydana gelmiş olan ve dolayısıyla noksanlıklar ihtiva eden ilk cevherlerden daha çok cevher ismine lâyık görür. İbn Sînâ felsefesinde cevher varlık ve dolayısıyla mantık kategorilerinin başta gelenidir. Filozofa göre varlık, başka bir şeyde (mevzûda) bulunan ve bir şeyde bulunmayan şekilde ikiye ayrılır. İkinci durumdaki varlık, bir konuda (mevzû) bulunmamasından ötürü cevher adını alırken birinci durumdaki, bu cevherin “taşıdığı” varlık olarak araz adını alır” KUTLUER, İ. (1998). "CEVHER", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevher> (03.03.2024).

Tasavvufta “cevher” sözcüğünün özel bir anlamı bulunmaktadır. Ethem Cebecioğlu bu anlamlar hakkında şu bilgileri vermektedir: “Heyula, suret, cisim, nefis, akıl olmak üzere beşe ayrılır. Çünkü cevher ya mücerrettir ya da mücerret değildir. Mücerret olan, bedene ya tedbir ve tasarrufla bağlıdır veya bağlı değildir. Bağlı olan akıl, bağlı olmayan nefistir. Mücerret olmayan da, ya mürekkep (bileşik halde) dir veya değildir. Mürekkep (bileşik) olan cisimdir. Mürekkep (bileşik) olmayan, ya hal'dir, ya da mahaldir. Hal olan suret, mahal olan ise heyûla'dır. Cevhere ait hakikate, tasavvuf tabirince "nefes-i Rahmanî" denir. Küllî heyula ile

ondan taayyün ederek (belirerek) mevcudat (varlıklar)'dan bir mevcûd (varlık) şekline girişine de "İlâhî kelimeler" (kelimat-ı ilâhiyye) denir. Kehf suresinin son ayetindeki "kelimâtü Rabbî" ifadesi ile anlatılmak istenen işte bu "kelimât-ilâhiyye"dir. Cevher, ruhanî ve cismanî basitlik şeklinde ikiye ayrıldığı gibi, dış âlemde olmayıp da, akılda (zihnî planda) mürekkebe (bileşik) olana, yahut hem akılda, hem de dış âlemde mürekkebe olana ayrılır ve bunları da içine alır: Basit ruhanî akıllar ve mücerred (soyut) nefisler gibi. Dış âlem (hâriç)'de olmayıp, akılda mürekkebe (bileşik) olan, cins ve fiilden mürekkebe olan cevheri mâhiyetler gibi, hem akılda, hem de dışta mürekkebe olarak bulunan müvelledât-ı selâse gibi" (Cebecioglu 2009:46)

"Muhyiddin Arabî, varlık konusunda ayrıntılara girerek izahatlar yapar. Onun temel fikri, "mutlak varlık"ın ilâhî hakikat olduğu ve bunun da bir cevher mahiyetinde varlık gösterdiği. Ahadiyyet ve vahdaniyyet esasına göre tek olan bu cevher, tezahür ve tecelli ettiğinde varlık ve var olma, zâtî durumdan ârızî duruma geçer. Bu aşamada da ilk tezahür ve tecelli "Nur-ı Muhammedi"dir ve bundan sonra insan yaratılmış; melekler ve diğer varlıklar bundan sonra yaratılmıştır." (Açıkgöz 2021:75)

Yunus Emre de Muhyiddin Arabî'nin "gevher" kavramını şiirine taşımıştır. Onun

"Hak bir gevher yaratdı kendünün kudretinden

Nazar kıldı gevhere eridi kudretinden" mısralarıyla başlayan gazeli ahadiyyet düşüncesinin somut örneğidir. Varlıklar yaratılmadan önce asıl varlığın özü olarak yaratılan gevher bizzat Allah'ın kendi kudretinin sonucudur. Seyyid Nesîmî ise aşağıdaki mısralarında tam da bu görüşü özetlemektedir.

Ol gizli gencin sırrıyım kim zâhir oldu gevherim

Ol gevherim kim gün kimi âlemde meşhûr olmuşum

Çün ben Nesîmî gevherim gencim size fâş eylerim

Ben bu deli dîvâneyi gör kim ne ma'mûr olmuşum (SND:248/10-11)

"Ben o hazinenin sırrı iken gevherim ile ortaya çıktım ve güneş gibi âlemde tanınıp bilindim, ben Nesîmî sizlere bu hazinenin gevherinin sırrını açtığımdan beri delilik ve divanelikle tamamlanmışım"

Burada *kenz-i mahfi* terimine telmih vardır. Hadis kaynaklarında "Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinat) yarattım" (Aclûnî, II, 132) ifadesinden alınmıştır. Allah'ın zatı pek çok varlığı yaratmasına rağmen eksilmeyen, yok olmayan bir hazineye benzetilmiştir. Nesîmî de yukarıda ifade ettiği gibi o gizli hazinenin ortaya çıkış biçimini "gevher" olarak görür.

Aşağıdaki örnek alınan şiirlerde hem Nesîmî hem de Ali Şir Nevâyî, "gevher" sözcüğünü yaratılışın ana maddesi olarak görmektedirler. Nesîmî ise insan yüzünde Allah'ın ayetlerinden örnek verdiği son örnekte bu ayetleri onun gevher olmasının delili olarak değerlendirir.

Ay niçuk kim dürni mahfi asraban 'ummân ara

Gevher-i ışkını pinhân asragan insân ara

Çunki insânı bu gevher birle iylep behre-mend

Ser-firâz iylep melâtik haylı içre cân ara (FK:3/1-2)

"Ayın incisini denizlerde saklaması gibi aşkının gevherini de insanın içinde gizlemiştir. Çünkü insanı bu gevher ile donatıp melekler ordusunda ruhuyla öne çıkarmıştır"

Ol zamân kim lutf ile bir gevhere kıldın nazar

Zâhir ol gevherden oldu cümle eşyâ bî-adet (SND:36/5)

"lütfun ile bir gevhere baktığında, o gevherden bütün kainat sınırsız şekilde ortaya çıktı"

İnsân bu hüsn ü lutf ile gevher değil midir

Yüzündür kul hüve'r-rahmân saçındır alleme'l-Kur'ân (SND:143/4)

"İnsan bu güzellik ve lutf ile gevher değil midir, yüzün "derki Rahman olan Allah'tır, saçın "Kur'an'ı öğretendir"

Yâ Rab ol pâkîze cevher kim beşerdir sûreti
Hansı âlemden gelir adı neden insân olur (SND:95/6)

“Ya Rab, o temiz cevher insan görünümündedir, hangi âlemden gelmiştir ve niçin adı “insan” olarak konulmuştur”

Anda kim a'yân u sâbit gevher-i lâ-şey idi
Fazl idi kim kıldı Haktan feyz-ı envâr-ı nazar (SND:61/3)

“Haktan gelen nurlu bakış bir faziletti, nesnesiz sabit bir gevher onda ortaya çıktı”

Yukarıda ele alınan beyitte “fazl” sözcüğü ile Seyyid Nesîmî hocası Fazlullah Esterabadi'yi anlatmış, onda Allah'ın nazarının tecelli ettiğini yaratılışın gevherinin onun varlığında ortaya çıktığını söylemiştir.

Ey boncuğu dür-dâne sanan gevherini bil
Ta kim bilesin lü'lü'-i şeh-vâr kimin var (SND:107/8)

“Ey boncuğu eşsiz inci sanan, şahın incisinin kimde olduğunu bilmek istersen (asıl) gevherini tanı”

Gevher sözcük anlamı olarak “değerli taş” demektir. İnsanların bu dünyada kıymet verdikleri değerli taşlar madenlerden çıkarılır. Aşağıdaki iki beyitte Seyyid Nesîmî, dünyadaki gevherler ile “tek ve gerçek olan gevheri” ve bu gevherin çıkarıldığı madeni insanlara sorarak hatırlatır. Yaradılışın gevheri yine aslına rücû edecek yaratıcısına kavuşacaktır.

Ma'densiz altun olmaz u kânsız degil güher
Ey gevher-i yegâne rucu'un ne kânedir (SND:130/9)

“Güher (gevher) ve altın madensiz olmaz, ey tek olan gevher (ey insan) senin geri dönüşün (hangi yönedir) hangi madenedir?”

Ey taşa vü türâba diyen kıymetî güher
Aceb şol cânların cânı ne kânın gevherindedir (SND:137/8)

“Ey taşa toprağa değerli taş (gevher) diyen acaba o canların canı hangi madenin gevherinden yaratılmıştır?”

Cânga köksüm çâkidin cânânı mihmân iyledim
Gevherî taptım anı könlümde pinhân iyledim (BV:423/1)

“Ruhum içine göğsümün parçalanmış yerlerinde sevgiliyi misafir ettim, gevheri bulup onun gönlümde sakladım

İçinde sırr-ı hakikatni yaşuray dir iseñ
Ulustın ol güher-i bî-bâhâni pinhân tut (NŞ:82/6)

“İçinde hakikatin sırrını (yaradılışın sırrını) gizlemek istersen o değer biçilemeyen cevheri insanlardan gizli tut (söyleme)”

II. Aşkın kaynağı olarak “Gevher” ve çıkarıldığı deniz

Yaradılışın asıl gayesini anlamak isteyen mutasavvıflar yaradanı “aşk” ile arama ve bulma yolculuğunu kendileri için maksad olarak öne çıkarırlar. Aşkî benzettikleri deniz, dağ, çöl, geçilmeyen vadi gibi dünyaya ait unsurlar arasında gevher/cevher de önemli bir yer tutar. Onlara göre “Aşk Ummandır Gevher de Onun Özü”. Aşağıdaki beyitte Seyyid Nesîmî bu anlayışı dile getirirken aşk denizine dalmayanları insan olarak görmediğini de söyler. Yine Nesîmî, deniz metaforunda Hazret-i Muhammed'i aşk denizinde belirtirken Hazret-i Ali'yi ise o denizin en kıymetli gevheri olarak düşünmektedir.

Nesîmî gevheridir bahr-ı aşkın
Bu bahra dalmayan dîv ü peridir (SND:113/10)

“Nesîmî aşk denizinin gevheridir, bu denize dalmayan dev ya da peridir”

Gözün aç gör kim ey tâlib Alîdir her kân-ı server
Muhammed aşk ile deryâ Alîdir kıymeti gevher (SND:68/1)

“Ey (bu yola) talip olan, en önemli maden Ali'dir, Muhammed aşk ile bir denizse o denizin değerli gevheri Ali'dir”

Aşkında mahv oldu cihân hüsnünde hayrân oldu cân

Ey küntü kenzin gevheri aşkın aceb deryâ imiş (SND:200/1)

“Senin aşkında cihan mahv oldu, güzelliğinden şaşırıldı can, ey “gizli hazinenin” gevheri senin aşkın nasıl bir denizmiş?”

‘Aceb imestür eger taptı gevher-i maqşūd

Birev ki boldı fenâ eşki baħride ğavvâş (BB:290/4)

“Birisı gözyaşının denizinde dalgıç olup yok olduğunda maksat gevherini bulmasına şaşılmaz”

Köñülni gevher-i ‘ışkıñ ki rûşen iyledi gerdûn

Meger bu öyni dürr-i şeb-çerag birle yarutmuş (BV:250/2)

“Sanki bu evi gecenin inci kandili ile parlatmış, dönen dünyanın gönlünü senin aşkının gevheri aydınlattı”

Bolmayın gark-i fenâ istemegil gevher-i vasl

Dür tapılmas kişi tâ bahrda bolmas gavvâs (BV:271/1)

“Yokluğa batmadan kavuşma cevherinin arama çünkü insan denize dalmayınca inci bulamaz”

Cevher-i ‘ışkıñ yaşurğaç örtedim köñlümge dâğ

Eyle kim koygay nişân il naqdini pinhân kılıp (BB:66/6)

“İnsanların parayla koyacakları nişanı gizleyip aşkının cevherini saklayıncaya kadar gönlümde yarayı yaktım”

III. Değerli kıymetli söz olarak “Gevher”

Allah, Kur’ân-ı Kerîm Rûm Sûresi 22. ayette insanların dillerinin ve renklerinin farklı farklı olmasının onun kanıtları olarak buyurur, yine Rahman Sûresi 1-4. ayetlerde ise insana beyanı öğrettiği ifade edilir. Burada ve birçok farklı ayette ifade edilen insana konuşma öğretilmesi onu yaratılanların içinde en yüksek mertebeye çıkarmış, insan, ilahî hitaba muhatap kabul edilmiştir. Edebî metinlerde de insanın onu diğer canlılardan ayıran bu temel özelliğine binaen konuşma da değerli kıymetli taş a yani “gevher” e benzetilmiştir.

Aşağıda örnek olarak alınan beyitlerde hem Seyyid Nesîmî hem de Ali Şir Nevâyî sözü bir gevher benzetmişlerdir. Sözün ağızdan çıkmasını “*gevher efsan/gevher feşanya da gevher-bâr*” yani gevherin saçılması ve gevher taşıma düşüncesi ile anlatmışlardır.

Hadîs-i gevher-efşânîñ hidâyettir nihâyetsiz

Ukûlü ehl-i irfânın anuñ şerhinde heyrândır (SND:57/5)

“Gevher saçan sözlerin sonsuz hidayettir, irfan sahiplerinin akli onu açıklamada şaşkınlığa düşmüşlerdir”

Sadef agzıñ dişiñ inci lebiñ la’l

Sözüñ gevher velî dür-dâne hâliñ (SND:223/2)

“Ağzın bir sedef, dişin inci ve dudağın la’ldir, sözün gevher ancak (yanağındaki) benin eşsiz incidir”

Başta gevher güyünñ fikridin artar derd-i ser

Kim ki kiçti başıdın güy urdı bu meydân ara (BB:14/6)

“Bu meydanda (aşk meydanında) başından vazgeçip güy (çevgan) oynayanın başında gevher gibi sözlerinin derdi artar”

Nutkûñ utandırır meliki şol zamânda kim

Lâ’lin hadîse başlar u gevher-feşân olur (SND:97/6)

“La’l dudağın konuşmaya başlayıp gevherler saçtığında senin konuşman o zaman bir sultanı bile utandırır”

Seyyid Nesîmî aşağıdaki beyitlerinde ise sözü tek ve eşsiz bir gevhere benzetir, ona göre sevgilinin sözleri gevherle doludur ayrıca sevgilinin boyunun gevherli söz olması da orijinal bir benzetme olarak dikkati çeker.

Şîrîn hadîsin her sözü bin gevher-i yek-dânedir

Envârına şem'-ı ruhun ay ile gün pervanedir (SND:168/1)

“Tatlı konuşmanın her bir sözü bin tane eşsiz gevherdir, yanağının mumunun nurlarına ise güneş ile ay pervanedir”

Kaddiñ ol nahli ki barı gevher-i elfâz irür

Allah Allah ni kad-i ra'nâ vü gevher-bâr lafz (BV:285/2)

“Boyunun fidanının tamamı sözler gevheridir, Allah Allah bu nasıl güzel bir boy ve gevherli sözdür”

IV. Gözyaşı “Gevher”dir

Ali Şir Nevâyî’de Seyyid Nesîmî’den farklı olarak aşıkların gözünden akan göz yaşlarını da gevhere teşbih eder. Ona göre aşıklık bir cefa denizidir, bu deniz ise aşıkların gözyaşları ile oluşmuştur. Ayrılıktan aşıkların döktükleri gözyaşları zaten saçılırsa o ay yüzlü güzel için saçılmalıdır.

Uşşâk közidin dür ü gevher akızurğa

Bir bahr-ı cefâ kân-ı melâhat yitiliptür (BB:171/2)

“Aşıkların gözünden inci ve gevher akıtmaya bir saadet madeni ve cefa denizi oluşmuştur”

Tâ firâk öyige kirdim veh ki eşkimdin idi

erçi yüz gevher ayağımğa nisâr itti firâk (BB:330/2)

“Gerçi ayrılık yüz cevheri ayağıma saçsa da ayrılık evine girince yazık ki gözümünden saçılan gözyaşımdı”

Yıglama ey köz kim ol ay bolgusıdur mîhmân

Ger saçarsın yüz güher ol gevher-i yektâga saç (BV:97/3)

“Ey göz ağlama, çünkü o ay (gibi güzel sevgili) misafir gelecektir eğer saçarsan yüz gevher o eşsiz gevhere saç”

V.Gök Cisimleri Gevherdir

Gökyüzü ve yıldızlar tarih boyunca insanların merakını celbetttikleri için sanat ve edebiyatta da pek çok benzetmeye konu olmuşlardır. Parlaklığı ve bilinmezliği ile gök yüzüne bakan sanatçılar yıldızları ve gezegenleri “gevher”e teşbih etmişlerdir. Sanat anlayışları farklı olan Ali Şir Nevâyî ve Seyyid Nesîmî bu açıdan farklılık gösterirler Nesîmî’de gevherle ilgili gök cisimlerine benzetmeye rastlanmamıştır.

Töküp firûze-gün kök mâtemiñğa gevher-i encüm

Sini firûze vü gevher hayâli eyleben meftûn (BB:467/8)

“Yıldızların cevherini firuze renkli göğün matemi için döküp, seni firuze ve gevher hayali ile tutkun eylemiş”

Jâle-i âfet kibi ol ay bahâr-ı hüsnide

Çerh encüm cevheridin yagdurur başımğa taş (BV:272/2)

“O ay, güzelliğin baharında çiğ afeti gibi başıma feleğin yıldızlarının cevherinden taş yağdırır”

Mātem eşki dūrri çün tofrağıña saçılğusu

Gevher-i encüm felekdin başıña saçıldı tut (BB:78/6)

“Matem gözyaşlarının incisi senin toprağına saçıldığında onları feleğin yıldızlarının cevheri başına saçılmış say”

Firūze tūgme birle nıgrım boynuda kiş

Ay tūn ki çerh cevheridin zinet iylemiş (FK:265/1)

“Güzelimin boynunda firuze renkli düğmeli samur kürkünü ay ve gecenin cevheriyle süslemiş”

VI.Asıl Amaç/Hedef “Gevher”dir

Tasavvuf yoluna giren sâlik için bu yolda asıl maksat yaratıcının memnuniyetini kazanmak ve kulluktur. Hakikî imana ulaşmak için ilahî emirleri aşkla uygulamak kalbinde Allah’tan başka bir aşka yer vermemektir. Maksada ulaşmak için gayret ve çaba gerekir. Allah aşğının tüm varlığını feda etmesi demek “can cevheri”ni de beraberinde vermesidir. Ali Şir Nevâyî aşağıdaki beyitlerde asıl maksadı “gevher” mazmunu ile verir.

Gevher-i maşşūd çün vā-beste-i tevfiķ irür

Dise bolmas kim munıñ sa ‘yi anıñ ihmāli bar (BB:166/6)

“Maksadın gevheri başarıya bağlı olduğundan bunun çabası onun ihmali var demek doğru olmaz”

İy köñül körseñ leb ü kaddin kirek şükrānega

Ceher-i cānıñ bile nakd-i revān kılсан fidâ (BV:33/3)

“Ey gönül o dudak ve boyu gördüğünde şükürü için can cevherinin ve tüm varlığını feda etmen gerekir”

VII.Nazm (Şiir) Cevherdir

Ali Şir Nevâyî için değerli şiirler birer cevher gibi kıymetlidir. O sebeple sık sık “nazm cevheri” ifadelerini şiirine taşır. Sözcüklerin belirli bir düzende sıralanması dizilmiş incilere ya da mücevherlere benzetilmiş değerine atfen de genel olarak “cevher” mazmunu ile ifade edilmiştir.

Yār mevzūn kadi vasfida Nevāyī yañlıg

Nazm cevherlerini kılğusu manzūm köñül (BV:378/7)

“Yarin ölçülü boyunun özelliğini anlatırken Nevayi gibi, nazm cevherlerini gönül gibi düzenlemiştir”

Aşağıda örnek alınan beyitte Nevâyî, arkadaşı, dostu, hamisi, Hüseyin Baykara’ya seslenir. Onun kendi şiir gevherinin değerini bildiği için sözüne gözünden akıttığı incileri kurban etmek istemektedir.

İy Nevāyī Şāh-ı Gāzî gevher-i nazmıñ bilür

Kim fidâ her lafzıga közdin dūr-i meknūn iter (FK:162/7)

“Ey Nevâyî, Gazi Şah (Hüseyin Baykara) senin şiirinin gevherini (değerini) bildiği için onun her sözüne gözden dizilmiş inciler feda eder”

VIII. İman Cevherdir

Hakikatin sırrını taşıyan ve yaratılmışların en kıymetlisi olan insan, Allah'a olan sevgisini ancak kalbinde taşır, "gönül" Rabbin evidir, onun imanı da ancak gönülde taşınır. Nevâyî bu düşünceden yola çıkarak insanın imanını da bir cevhere benzetir. Son nefesini verdiği anda iman cevherini gönlünde bırakmasını Rabbine samimi bir dille yalvarır.

*Nakd-i cân çıkkanda imân gevherin könlümge sal
İylegil cåndın cüdâ lîk itme imândın cüdâ (BV:5/3)*

"Değerli can çıktığında iman gevherini gönlüme bırak, (canımı aldığında iman gevherim benimle kalsın) beni candan irak tutsan da imandan uzak tutma"

IX. Hayat Cevherdir

Yaratılışın cevherini taşıyan insanın değeri de Nevâyî'de "cevher" benzetmesiyle ele alınır. Sevgilinin yansımasını taşıyan kadehteki şarap onun hayat cevheridir. Burada tecelli düşüncesine gönderimde bulunur.

*Sâkiyâ nakd-i hayâtım cevheridir cām ara
Kim irür cām içre mey 'aksiñ mey-i gül-fām (FK: 22/1)*

"Ey saki, kadehin içindeki gül renkli şarabın aksi senin yansıman olduğu için hayatımın cevheridir"

Bahā bu bî-nevādın ger kabûl iyeler iseñ bardur

Birige cevher-i cânım birige nakd-i islâmım (BV:420/8)

"Eğer bu aşıktan aşkının pahası olarak kabul edersen birine can cevherim, birine dinimin değeri vardır"

Edebiyata tasavvuf aracılığı ile giren yaratılışın ana maddesinin özünün "cevher/gevher" mazmunu ile verilmesi iki büyük şairin mısralarında farklı anlamlarıyla da kullanılmıştır. Hem Ali Şir Nevâyî hem de Seyyid Nesîmî bu mazmunu "yaratılışın ana kaynağı", "değerli söz" ve "gevher çıkarılan aşk denizi" gibi ortak benzetmelerle işlemişlerdir. Ancak Ali Şir Nevâyî Seyyid Nesîmî'den farklı olarak "gevher/cevher" mazmununu çok değişik anlamlarıyla da kullanmıştır. Ona göre cevher, hayattır, insan değerli bir varlık olduğu için gönlünde taşıdığı "iman" da cevherdir. Nakşibendliği kendisine yol olarak seçen Nevâyî için Allah'a kulluğun bilincinde olan insan için asıl amacı da bir cevherdir. Yine Nevâyî kendi şiirinin değerini anlatabilmek için bu benzetmeden yararlanmıştı.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, N, (2021). Yûnus Emre'nin Şiirlerinde Yaratılış Fikri, *DEUIFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı* /ss. 73-88.

Aksu, H, (1998). "HURÛFÎLİK", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik> (18.03.2024).

Ayan, N, (2002). Nesîmî, Hayatı Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni I-II, Türk Dil Kurumu yay. 567/1, Ankara.

Bilgin, A. (1998). "NESİMÎ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi#1> (18.03.2024).

Cebecioğlu, E. (2009). Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yay.

Eraslan, K. (1996). Ali Şir Nevâyî Nesâyimü'l Muhabbe min Şemâyimi'l Fütüvve -I-Metin, TDK Yay.

Karaörs., M. (2016). *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü'ş-Şebâb*, 2.Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ö. (1996). Ali Şir Nevâyî Fevayidü'l Kiber (İnceleme-Metin), Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kutluer, İ, "Cevher", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cevher> (03.03.2024).
- Onay, A.T, (2000). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, Akçağ Yay.
- Pala, İ. (1990). Ansiklopedik Dīvân Şiiri Sözlüğü, C.I-II, Akçağ Yay.
- Tekin, G. A. (1994). Ali Şir Nevāyî Ferhād ü Şîrîn, Türk Dil Kurumu Yayınları
- Toprak, F. (2021). Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Ali Şir Nevāyî, Akçağ Yay. Ankara.
- Türkay, K.(2002). Ali Şir Nevāyî Bedāyî' u'l- Vasat, Üçünçi Divan, Türk Dil Kurumu Yay.
- Türk, V.-Eşankul, J. (2023). Bedāyü' l Bidāye (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkı Basım), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.214, Ankara.
- Usluer, F. (2019). Divan Şairleri ve Hurufîlik, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 23, 1 (2019) 80-104.